

О. В. Диса

канд. психол. наук, начальник кафедри юридичної психології, судової медицини та психіатрії ЗЮІ ДДУВС

А. В. Саліванов

аспірант Гуманітарного університету Запорізького інституту державного та муніципального університету

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ
ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ**

У статті розглядаються проблеми адаптації людини до соціального оточення, особливості соціально-трудової адаптації дітей-сиріт і дітей, які були позбавлені батьківського піклування. Показано, як особливості виховання та соціального розвитку впливають на їх подальше життя в суспільстві.

Ключові слова: соціально-трудова адаптація, піклування, соціальне середовище, діти-сиріти.

Активна взаємодія людини з навколишнім середовищем супроводжується процесом її адаптації (приспосовуванням) до нього. Включення людини в трудову діяльність також викликає розвиток адаптивних реакцій організму і психіки людини у відповідь на вплив незвичних зовнішніх і внутрішніх чинників праці. Адаптація до трудової діяльності — це процес перебудови і пристосування особистісних, енергетичних, інформаційних, операціональних та інших структур і систем суб'єкта труда до особливостей трудової діяльності з метою найбільш ефективної його саморегуляції на етапах професійного шляху.

Ступень активності суб'єкта труда впливає на ефективність професійної адаптації, яка може проявлятися або в залежності суб'єкта від професійного середовища, або в його прагненні перетворити це середовище залежно від власних установок, вимог та можливостей.

Проблема адаптації, з одного боку, не є абсолютно новою, а з іншого — залишається “вічною” проблемою. В Україні вона знайшла відображення в наукових працях Г. О. Балла, О. Любора, В. Матусевича, В. Осовського, Є. Павлютенкова, Б. А. Федоришина, Є. А. Якуби, Т. І. Каткової та ін. У психолого-педагогічних дослідженнях адаптацію розглядають як безперервний і коливальний процес, у якому відбувається перехід до різних сфер: діяльності, спілкування, самосвідомості. У сфері діяльності адаптація — процес “засвоєння нових видів навчальної та трудової діяльності, наукованості” [5, 198]. У сфері спілкування адаптацію розглядають із позицій розширення, залучення нових видів і незвичних способів їх здійснення, тобто адаптація опосередковує процес соціалізації.

Проаналізувавши поняття адаптації, Т. І. Каткова [3] додержується уявлення про адаптацію індивіда до нових умов середовища (або діяльності) як складного багатofакторного процесу врівноваження поміж актуальним

рівнем розвитку індивіда, його можливостями та новими вимогами середовища (діяльності) до нього, а також як результат цього процесу.

Є. А. Якуба [9] вважає, що адаптація як залучення до різних видів діяльності пов'язана із самоутвердженням особистості, з проявом її активності до світу. Адаптація виступає як спосіб реалізації соціальної активності.

Адаптація людини до трудової діяльності відбувається у декілька етапів: первинна адаптація, період стабілізації, можлива дезадаптація, вторинна адаптація, вікове зниження адаптивних можливостей. Процес адаптації є безперервним, але він активізується, коли в системі “суб’єкт труда — професійне середовище” виникають невідповідності. У процесі адаптації можна виділити три періоди: адаптивне напруження, стабілізація, адаптивне виснаження. Ці періоди відображують співвідношення стану енергетичних, інформаційних, поведінкових ресурсів суб’єкта труда і вимог професійного середовища [7, 454].

Професійна адаптація характеризується підвищенням ефективності, якості і безпеки праці, ростом самостійності і наявністю творчості в роботі. Психологічна адаптація проявляється у підвищенні функціональної надійності, емоційної стійкості до впливу несприятливих факторів діяльності, в адекватності емоційних переживань професійних успіхів та невдач. Соціальна адаптація відображається у процесах прийняття та засвоєння норм поведінки, властивих конкретній організації, і власної соціальної ролі в групі.

Можна виділити дві стратегії процесу професійної адаптації:

– конформну, яка відображає прагнення відповідати нормам конкретного професійного середовища, використовувати поради і вказівки керівників та колег, досягати взаєморозуміння у міжособистісних відносинах і т. і.;

– творчу, яка проявляється у прагненні до самостійності, у пошуку найбільш досконалих прийомів роботи, організації труда та взаємовідносин.

Вибір стратегії адаптації визначається рівнем пластичності нервової системи. Особи з низьким рівнем прояву таких властивостей нейродинамічних процесів, як лабільність і рухливість, адаптуються до соціального оточення в основному за рахунок емоційно-волевого компонента особистості. У осіб з високим рівнем пластичності адаптація відбувається переважно за рахунок комунікативних якостей особистості і раціональної поведінки.

На думку психологів, важливе місце серед психологічних механізмів адаптації посідає самооцінка. Завищення самооцінки провокує постановку цілей, які перевищують можливості, заниження самооцінки — пасивність, страх відповідальності. Результатом неадекватної самооцінки в обох випадках є недостатня професійна адаптація до трудової діяльності і неповна реалізація можливостей людини у професійній діяльності.

У процесі пристосування до трудової діяльності важливу роль відіграє рівень соціальної адаптації суб’єкта труда. Соціальна адаптація — це процес ефективної взаємодії із соціальним середовищем. Соціальна адаптація визначає характер поведінки і залежить від цілей та ціннісних орієнтацій особистості [8]. Вона співвідноситься з соціалізацією — процесом засвоєн-

ня і активної реалізації індивідом соціального досвіду, який здійснюється у взаємодії із соціальним середовищем. Стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно включається у ведучу діяльність, задовольняє основні соціогенні потреби, іде назустріч ролевим очікуванням, які висуває до неї група, переживає стан самоутвердження і вільного вираження творчих здібностей, називається соціально-психологічною адаптованістю.

М. І. Бобнева [1] визначила такі механізми адаптації:

- соціальне уявлення — здібність розуміти свій досвід і визначати власну долю, усвідомлювати власні можливості;
- соціальний інтелект — здібність бачити і сприймати складні стосунки і залежності у соціальному середовищі;
- реалістичну спрямованість свідомості;
- орієнтовку на відповідне.

Поряд з різними формами адаптації існує явище дезадаптації. Дезадаптація — процес, котрий призводить до порушення взаємодії із середовищем, загостренню проблемної ситуації і супроводжується міжособистісними і внутрішньоособистісними конфліктами. Діагностичними критеріями дезадаптації є порушення у професійній діяльності і в міжособистісній сфері, а також реакції, які виходять за межі норми і очікуваних реакцій на стрес (агресія, депресія, аутизм, тривожність тощо). Ці критерії знаходять своє відображення у різних визначеннях дезадаптивної поведінки, наприклад як “поведінка, неадекватна нормам і вимогам близького оточення” [6].

Стан дезадаптованості може супроводжуватись відхиленнями у поведінці особистості; тоді виникають конфлікти, неадекватні реакції, відмовлення від виконання соціальних норм та нехтування соціальними цінностями, які є регуляторами соціальної поведінки людей. У таких випадках мова йде про девіантну поведінку (ненормативну). А. І. Ковальова [4] дає їй визначення як форми дезорганізації поведінки індивіда або категорії осіб у суспільстві, яка виявляє невідповідність існуючим очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства.

У своєму дослідженні ми використовуємо поняття “соціально-трудова адаптація”, яке охоплює процеси соціальної та трудової адаптації разом. Це пов’язано з тим, що успішна трудова діяльність вихованців інтернатів напряму залежить від їх соціально-психологічної адаптації до умов сучасного суспільства. У зв’язку з цим окреслимо ряд питань, які стосуються проблеми соціально-трудової адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Законодавство України гарантує цілу низку пільг і допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки. Разом з тим, соціальне сирітство набирає загрозливих масштабів. Діти України сиротіють, маючи живих батьків: щороку близько шести тисяч дітей залишаються без батьківської опіки. При цьому всиновити чи удочерити тих, хто опинився в інтернаті, можуть далеко не всі українські громадяни через низький рівень матеріального забезпечення. Забезпечити оптимальні умови життєдіяль-

ності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, — це ті завдання, які ставлять перед собою дитячі соціально-виховні заклади. У справі виховання та утримання дітей в інтернатах наша держава має певні напрацювання: впроваджуються нові навчально-виховні технології; вихованці інтернату залучаються до навчання у загальноосвітніх школах; при інтернатах створюються міні-підприємства, цехи, міні-пекарні, що частково допомагає вирішити фінансові проблеми, відкриваються профорієнтаційні центри. Проте значна частина дитячих будинків та шкіл-інтернатів має слабку матеріально-технічну базу, потребує ремонту житлових та службових приміщень. Вихованці інтернатних закладів забезпечені одягом і взуттям на 60–70 %. Матеріальні потреби дітей адміністрація дитячих закладів змушена вирішувати за рахунок спонсорських коштів, отримати які дуже непросто. Існують також проблеми із влаштуванням дітей після закінчення навчання. Для більшості вихованців намір продовжити навчання означає передусім можливість отримати місце в гуртожитку, фінансову підтримку у вигляді стипендії, інші пільги, встановлені державою. Для 41 % найголовнішим при працевлаштуванні є вирішення житлової проблеми.

Отже, певною мірою проблеми самостійного життя вирішуються для тих, хто йде вчитися до професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Складніше тим, які мають розпочати трудове життя відразу після закінчення школи. Забезпечення таких дітей житлом та робочим місцем законодавчо визначено, однак реально ці гарантії практично не реалізуються. До речі, у разі відмови в прийомі на роботу молодих громадян у межах встановленої квоти державна служба зайнятості, відповідно до статті 5 Закону України “Про зайнятість населення”, може застосовувати штрафні санкції за кожну таку відмову у п’ятдесятикратному розмірі неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Проте ці кошти йдуть на користь держави, а не на вихованців інтернатів, які залишаються і без грошей, і без роботи.

На процес соціально-трудової адаптації дітей-сиріт впливають негативні аспекти їх соціалізації у закладах інтернатного типу, серед яких можна виділити:

- відсутність спілкування з біологічними батьками;
- деформація родинних зв’язків через важке минуле;
- дефіцит любові, ласки, уваги;
- вузьке коло спілкування через закритий колектив;
- випадки жорстокості з боку персоналу та вихованців;
- регламентація проведення часу;
- несформований образ “Я”;
- підвищене почуття тривожності, орієнтація на ворожість соціуму;
- закомплексованість, емоційне незадоволення;
- відсутність соціальних навичок особистого життя;
- відсутність особистого простору (власної кімнати, місця, де можна усамітнитися);
- економічна депривація — діти не мають власних заощаджень і досвіду розпоряджатися грошима;

- постійне перебування у вузькому комунікативному просторі;
- відсутність власних речей (крім одягу та предметів особистої гігієни);
- ранні сексуальні зв'язки; випадки сексуального насилля;
- обмежені можливості у виборі професії;
- відсутність навичок вирішення власних проблем з офіційними структурами;
- соціальна незахищеність після виходу із закладів інтернатного типу.

Особливості утримання та соціального розвитку дітей-сиріт безумовно впливають на їх подальше життя у суспільстві. Статистика показує, що одиниці з вихованців інтернатів успішно адаптуються, влаштовуються на роботу, створюють сім'ю. Більшість молодих людей, які виховувались без батьків, на етапі соціально-трудової адаптації стикаються з проблемами безробіття, матеріальної незабезпеченості, відсутністю житла, невмінням вести домашню економіку, нездатністю побудувати сім'ю та вирішувати життєві конфлікти, неможливістю заплатити за навчання та медичне обслуговування. Все це негативно впливає на соціальну поведінку колишніх вихованців інтернатів, які на сьогодні стали однією з найменш захищених верств суспільства. В умовах постійної напруги і невпевненості в майбутньому весь спектр почуттів молодого людини поступово зводиться до підвищення агресії, постійної тривожності і заниженої самооцінки. Відсутність чітко визначених ідеалів у суспільстві призводить до невизначеності позицій молоді, внаслідок чого втрачається основний регулятор поведінки особистості в суспільстві.

Особливо вразливим у сучасних умовах існування є неповнолітні, оскільки їх психіка дуже вразлива і легко піддається негативному впливу. Крім того, на підлітковий вік припадає період статевого дозрівання. Зміни, що відбуваються в організмі, викликають у підлітка почуття невпевненості в собі, неповноцінності, які маскуються під зовнішніми проявами агресії, самовпевненості, нахабства. Характерною особливістю неповнолітніх є те, що в своїх судженнях вони досить конформні, швидко підпадають під вплив інших людей, тому можуть бути легко втягнуті в кримінальні структури, особливо якщо в них нестійкі зв'язки з родиною. Аналіз даних свідчить, що більшість підлітків не усвідомлювали відповідальності, яку вони несуть за свої вчинки, і скоєні правопорушення сприймали як цікаву пригоду. Оскільки авторитет дорослих у підліткову віці значно знижується, а друзі відіграють все більш важливу роль у житті підлітка, то саме вони найчастіше формують цінності й ідеали, на які рівняється неповнолітній. Намагаючись бути дорослішим, ніж насправді, не відставати від інших, бути "своїм" у неформальній групі, підліток починає вживати алкоголь, наркотики, палити, вступати в ранні статеві зв'язки. Такий спосіб життя, безперечно, травмує не тільки фізично, а й психічно.

Кримінальна активність неповнолітніх значно вища кримінальної активності дорослого населення, і вони, в разі педагогічної занедбаності, значно важче піддаються виправленню порівняно з дорослими. Рівень злочинності неповнолітніх, відповідно до загальної тенденції, зростає протягом останнього десятиріччя в середньому на 8,5 % кожного року. Зростає гру-

пова і рецидивна злочинність, пияцтво, наркоманія [2]. Серед вчинених злочинів домінують грабежі і розбої, зросла кількість умисних убивств, замахів на вбивства, згвалтувань та замахів на згвалтування.

Значний спад виробництва та загального рівня життя, інфляція, безробіття — все це сприяє криміналізації молоді і неповнолітніх, оскільки вони, намагаючись покращити своє матеріальне становище, найчастіше скоюють правопорушення та злочини.

Всіх підлітків, що скоїли правопорушення, можна об'єднати в групу, яка характеризується спільними ознаками. У кожного з них у тій чи іншій мірі є такі риси, як неврівноваженість, імпульсивність, впертість, безвідповідальність, низький рівень самоконтролю та самодисципліни.

Такі підлітки мають підвищену потребу в спілкуванні та самоутвердженні, нечіткі та нестійкі моральні принципи. Крім того, для цього періоду характерним є бажання бути дорослим, що проявляється у неповнолітніх з девіантною поведінкою, часто в примітивних формах. Деякі підлітки мають ціннісні орієнтації антисуспільного змісту (наприклад, самоствердження шляхом насильства і т.ін).

Слід відмітити загальний примітивізм, що проявляється у спрощеній мотивації поведінки, а саме: примітивна потреба у їжі, сексі, примітивні розваги (алкоголь, наркотики, азартні ігри і т.ін.). Часто зустрічаються такі риси характеру, як грубість, брехливість, егоїзм, інфантилізм (несамостійність рішень, невміння бачити наслідки власних дій і брати на себе відповідальність, занижена критичність по відношенню до себе, підвищення вимоги до інших).

Неповнолітні з девіантною поведінкою характеризуються звуженим кругозором, бідним словниковим запасом, невмінням чітко висловлювати свою думку, а також відсутністю або низьким рівнем знань елементів культури та затримкою інтелектуального розвитку. Такі підлітки, як правило, обирають собі друзів з аналогічним рівнем загального розвитку. Крім того, більшість підлітків об'єднує неадекватна самооцінка (частіше — занижена), зневіра у власні сили, песимізм, висока тривожність, досить висока агресивність.

Усі ці ознаки девіантної поведінки характерні для більшості підлітків, які виховуються в інтернатівських закладах. Проблема тут тільки в одному: яким би не був держзаклад суперорганізатором, яким би він не був забезпеченим, яким би чудовим та професійним персоналом не укомплектований — він все одно не дасть дитині того, що йому надає родина. Тому що процес соціалізації, через який проходить кожна дитина від моменту свого народження і до повноліття, передбачає не тільки надбання якихось технічних навичок (як тримати виделку, ложку, казати “доброго дня” чи “до побачення”), але й формування психіки, формування соціальної культури цієї дитини. Тут йдеться й про мову, і про традиції, культуру, які формуються у цій родині, і щось зовсім інтимне, що взагалі не виходить за межі родини. У родині в першу чергу виховується індивідуальність, а в дитячих будинках громадський тип.

Досліджуючи проблему дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, треба сказати, що взагалі тема сирітства достатньо делікатна,

гостра і наболіла проблема. Тому ми обмежились аспектами професійного розвитку дітей-сиріт та їх підготовки до соціально-трудової адаптації. Сучасна інтернатівська система виховання дітей давно себе вичерпала, тому необхідно відшукувати альтернативні методи психолого-педагогічного впливу на дітей-сиріт для їх успішного соціального та професійного розвитку.

Література

1. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. — М.: Наука, 1978. — 311 с.
2. Каткова Т. І. Соціально-професійна адаптація студентів вищих навчальних закладів економічного профілю. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 136 с.
3. Ковалева А. И. Социализация: норма и отклонение. — М.: Ин-т Молодежи, 1996
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с. — С. 198.
5. Отклоняющееся поведение молодежи: Краткий словарь-справочник / Владимир. гос. пед. ин-т.; Под ред.. В. А. Попова, С. А. Завражина. — Владимир: Ред.-изд. отд., 1994. — 141 с.
6. Психология: Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. В. Н. Дружинина. — СПб.: Питер, 2002. — С. 454.
7. Словарь психологических терминов (Приложение к Практикуму по основам психологии: Тесты и хрестоматия) / Составитель В. А. Мельников. — Симферополь: СОНАТ, 1998. — 75 с.
8. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: Навч. посібн. / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. — К.: Вид. ПАЛІВОДА В., 2006. — 260 с.
9. Якуба Е. А. Стажировка и проблема повышения качества подготовки специалиста в вузе // Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (социологический анализ) / Под ред. Е. А. Якубы. — Харьков: Вища школа, 1983. — 159 с.

О. В. Дуса

кандидат психологических наук, начальник кафедры юридической психологии, судебной медицины и психиатрии ЗЮИ ДДУВС

А. В. Саливанов

аспирант Гуманитарного университета Запорожского института государственного и муниципального университета

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы адаптации человека к социальной среде, в частности — особенности социально-трудоустройственной адаптации детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки. Показано, как особенности воспитания и социального развития влияют на их дальнейшую жизнь в обществе.

Ключевые слова: социально-трудоустройственная адаптация, забота, социальная среда, дети-сироты.

O. V. Disa

candidate of psychological sciences, chief of department of legal psychology, judicial medicine and psychiatry of ZYUI DDUVS

A. V. Salivanov

postgraduate

Humanitarian university of the “Zaporozhia institute of state and municipal university”

PROBLEMS SOCIAL LABOUR ADAPTATION OF CHILDREN-ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTIAL CARE

Summary

The problems of the humane adaptation to the social surrounding and the social-working adaptation of the orphan children and children without parents' guardian are considered in the article. Regarding how the special education and social development have an influence on their future life in the society.

Key words: social-working adaptation, care, social surrounding, orphan children.